

Lydverket (fonologien) og målgeografisk plassering

Stort sett har Vennesla-målet (vm.) dei same språklydane / språkelementa (vokalar, konsonantar, diftongar, stavingstrykk, tonegang m.v.) som me finn hos dei to skriftspråka våre. Men vm. har likevel eit litt anna mønster i bruken av desse elementa, noe som er med og skaffar fram det særmerkte.

”Musikken” i språket

Kvart språk og kvar dialekt har sin meir eller mindre særeigne tonegang, sin ”musikk” med lyd- el. tonevariasjonar opp eller ned langs skalaen.

Me (dvs. Åse, kona mi, og eg) stod for ei tid sidan i kø for ombordstiging i fly på Gardermoen. Nokre steg framom oss prata to damer ivrig saman. Åse dunka meg i sida og sa stilt: ”Hør! – Dei dær æ ifrå Vennesla!” Og då me tok kontakt med dei og spurde ”Æ dykken frå Vennesla?” – var svaret: ”Ja, de æ me. Og de æ dykken au, tru æ!”

Dermed var kontakten der. Og så blei kø-tida korta ned med spørsmål og svar om felles kjente og familie osv. ”– Æ æ ju i fameli’ mæ hale Vennesla!” var m.a. ein av replikkane me fekk høre. – Ja, Vennesla-målet har sin særeigne tonegang som er lett å kjenne igjen.

Tonegangen blir danna av ulike kategoriar språkpåverknader som saman lagar ein heilskap. Slike ”påverknader” er t.d. *trykk*, *tonelag (tonem)* og *tonefall* med ”*høgtone*” el. ”*lågtone*”.

Tonegang er au kalla ’*setningsmelodi*’ – eller ’*intonasjon*’. ”Setningsmelodi”

er eit ord som markerer at me har med setningar el. lengre periodar av tales-traumen å gjere – med sitt skiftande ”utval” av ord med trykktinge og trykklette stavingar som er nær knytta til tonema (tonelaga) med sine høgtoner eller lågtoner.

Innom denne skiftinga i tonegangen finn me det som er med og gjev Vennesslamålet særpreget sitt, – det som gjer til at me kjenner igjen heimemålet vårt. Men før eg lagar ein konklusjon her, skal eg seie litt om kvart av desse tri emna:

Stavingstrykk
Tonelag (Tonem)
Høgtone / lågtone

Stavingstrykk

I ord med meir enn éi staving er til vanleg éi av stavingane *trykkting* medan den / dei andre er *trykklette*. Ordet ’fjellane’ er sett saman av tri stavingar ’fjell-an-e’. ’Fjell-’ er den trykktinge stavinga, ’-an-’ og ’-e’ er begge trykklette.

Kvar staving er bygd opp kring ein kjerne som vanlegvis er ein vokal eller diftong. Alle diftongar og vokalar kan sjølv, aleine, vere ei staving slik ’-e’ er det her. I dette dømet er elles dei to trykklette stavingane saman identiske med den bundne fleirtalsendinga til substantivet ’fjell’(n) i vm. Slike grammatiske endingar er som regel trykklette.

Også i eit samansett ord som ’lastehåggår’ er fyrste stavinga ’last-’ trykkting medan dei tri siste stavingane ’-e-hågg-år’ er trykklette. Men det er likevel klart at stavinga ’-hågg-’, som kjem av verbet ’å hægge’, har større tyngd enn dei grammatiske leddstavingane ’-e-’ og ’-år’.

’Lastehåggår’ er sett saman av dei to substantiva ’last’ (f) og ’håggår’ (m). Samansette ord av norsk opphav har hovudtrykket på fyrste stavinga i vm, – ein regel som gjeld dei fleste norske dialektane.

Når det gjeld framandord og lånord, så fylgjer venndølane reglane for eit stavingstrykk som orda har med seg frå heimlandet – slik det stort sett er også hos andre nordmenn (nasjon, gitar, direktør osv.). Enkelte målføre, særleg på Austlandet, har likevel lykkast i å gje uttalen av mange av desse orda eit visst norsk preg ved å leggje hovudtrykket på fyrste stavinga (nassjon, gittar, dirrektør osv.). For det meste er prefiks (førestavingar) trykklette. Det gjeld fyrst og fremst typiske prefiks som er komne til oss som ”lån” frå dansk og tysk – eller andre språk (be-stømme, in-vadere, ær-kjænne, je-vær, ge-biss).

Men me finn au ein del prefiks som er trykktinge i enkelte ord og trykklette i andre [missbruge (v – inf.) – misunne (v – inf.), fårrdel (s,m) – fårdele (v – inf.), uvêr (s,n) – uåonli (adj.)].

Tonelag (el. tonem).

Norsk er eitt av dei få språka i Europa som har *tonelag*. Me har *einstavings to-*

nelag (tonem 1) og *tostavings tonelag (tonem 2)*. Dei to tonema er aleine tydingsskiljande i ord med meir enn éi staving og ei fyrstestaving, som er trykk-tung, – men har identisk uttale elles. Mange av oss minnest kanskje desse klas-siske døma:

”bønne” [= bønder (s,m, ub., pl.)] med tonem 1 og
 ”bønne” [= bøtter (s,f, ub., pl.)] med tonem 2 (*pluralis (pl) = fleirtal (fl.tal)*).

sola (s,f, bf., sg.) med tonem 1 og
 Sola (stadnamn og namn på flyplass) med tonem 2. (*singularis (sg) = eintal (eint.)*).

Klare og konkrete døme på dei to tonema i vm. finn me elles hos bøyingane av dei sterke verba lengre ut i boka:

å «bide» [= å bite (inf.)] med tonem 2 – «bide» [= bit (presens)] med tonem 1
 å «hålle» [= å halde (inf.)] med tonem 2 – «hølle» [= held (presens)] med tonem 1.

Me skal seinare sjå at
 – infinitivar med meir enn éi staving i vm blir uttalte med tonem 2,
 – presensformene av sterke verb blir uttalte med tonem 1 i vm.

Eksempelordet *'fjellane'* under avsnittet ”Stavingstrykk” ovanfor har einstavings tonelag (tonem 1) i vm. , *'lastehåggår'* har tostavings tonelag (tonem 2). Det har ikkje noe å seie om begge orda har meir enn to stavingar. Men samansette ord har som regel tostavings tonelag.

Høgtone / lågtone

Desse nemningane siktar til høgdenivået på tona me startar på i den trykk-tunge stavinga – sett i forhold til nivået på tona / tonene i trykklette stavingar som fyl-gjer etter – når me skal uttale einskildord med meir enn éi staving. Til vanleg re-knar ein dialektane på Vestlandet og i Nord-Noreg med til målføra som har høgtone. Austlandet (og Trøndelag) har målføre med lågtone. Grensa mellom målføra med høgtone og dei med lågtone går så nokolunde langs grensa mellom Aust- og Vest-Agder.

Vennesla ligg i Vest-Agder, men grensar mot Aust-Agder. Det tyder i saman-hengen her at vm. kan reknast som ein høgtone-dialekt. – Men så enkelt er det ikkje. Rett nok har me høgtone i fleirstavingsord med tonem 2, men ord med tonem 1 har lågtone i vm. Vennesla-dialekten er såleis korkje reint høgtone-mål eller reint lågtone-mål, men ligg i eit ”grenseland” i så måte.

Utgreiinga her har eg frå Astri J. Horns hovudoppgåve om vm. Eg siterer litt frå side 31 i oppgåva hennar:

”Etter mi vurdering har vm. høgtone berre i fleirstavingsord med tonem 2. Ord med tonem 1 har derimot lågtone i vm.. Dette er kan hende ikkje så unaturleg ettersom Vennesla grensar tett opp til Aust-Agder. Også Sig Tove Aasen er inne på at tonefallet i vm. er meir likt austegdsk enn vestegdsk (*jf. S.T. Aasen 1981:14)”.

Eg legg elles til at A.J. Horn meiner skilnaden i tonehøgd mellom trykk tung fyrstestaving og etterfylgjande trykklette stavingar er liten både i ord med tonem 1 og tonem 2 i vm..

Her fylgjer ein enkel illustrasjon av tonegangen i vm. når det gjeld høgtone/lågtone i einskildord med meir enn éi staving. Illustrasjonen gjeld presensforma *'hølle'* som har einstavings tonelag (tonem 1) og infinitiven *'hålle'* som har tostavings tonelag (tonem 2). (Sjå under avsnittet ”Tonelag (el. tonem)” ovanfor!):

hølle   __/ (lågtone-ord)   **hålle**   __ (høgtone-ord)

*Sig Tove Aasen har skrive om ”Hægeland-målet” i si hovudoppgåve i norsk.

E-mål

Vennesla-dialekten høyrer til område med e-mål. Det tyder at den opphavlege norrøne endestavinga *-a* i infinitiv og i ub. eint. av svake hokjønnsord er redusert til ein veik *-e* (med litt farge av *ø*) i dialekten vår: *å bere, å kaste, å leide – ei vege, ei vise, ei reise.*

E-mål finn me i tri område i landet vårt. Vennesla-dialekten høyrer til det sørlege området som strekkjer seg langs kysten omlag frå Mandals-kanten til Larvik. Herifrå går grensa vestover og innover i landet heilt til Øvre Sirdal og så sørover igjen langs grensa mellom Aust- og Vest-Agder ned til gamle Hægeland kommune og til sist i ein sving sør- og vestover til Mandals-kanten igjen. Såleis høyrer dei sørlege og sør-vestlege kommunane av Telemark, heile Aust-Agder (med unntak av Bykle) og det meste av dei sør-austlege kommunane av Vest-Agder med til det sørlege e-målsområdet. Også den sørlege snyten av Østfold fylke har e-mål og høyrer til dette området. Med unntak for enkelte små overgangsområde har me vest for denne grensa det vestlandske a-målsområdet, og i nord og aust for grensa finn me jamvekts-målføra som har a- eller e- endingar i infinitiv og i ub. eint. av svake hokjønnsord – i samsvar med eldgamle språklover for stavingstrykk i norrønt.

E-mål finn me elles på Nordvest-landet (nordlege delen av Sogn og Fjordane og sørlege delen av Møre og Romsdal) – og i Nord-Troms og Aust-Finnmark.

Endings-r har falle i ub. fl.tal av substantiv

Mange *gude*, – *bile*, – *veie*, – *tænne* (flt. av *tann*), – *bøge*, – *bjørke*, – *huse*, – *bilde*, – *menneske* (Jfr. substantivbøyinga lengre ut i skriftet her!).

Denne regelen er ein klar og grei regel au for bygdene vestafor Vennesla. I bygdene austafør – i Birkenes og Tveit – og likeeins i Kristiansand t.d. har talemåla endings-r i denne bøyingsforma, og vokalen i endinga blir uttalt med farge av *å* : *bilår*; *bøgår*; *husår* osv.

Som stående ending vil *-ar* (*-er*) bli uttalt *-år* au i Vennesla. Det gjeld t.d. namn

Frå Torridal Sorenskriveris «Venneslaboka» 1957.

på yrke, ulike titlar og enkelte plantenamn: *bagår, skomagår, abotekår, fiskår, dåktår, – brydår, sjyttår, syndår, lyttår, – viår, einår*.

Det same gjeld manns- og kvinnenamn på -er: *Birgår, Stenår, Pettår, Estår*. Men me seier *Steinar* og *Einar* utan å-farging av *a*.

”Dei blaude konsonantane”

Vennesla-dialekten høyrer til målområdet som har ”blaude” konsonantar. Dette området strekker seg frå Arendal i aust til Karmøy nord for Boknafjorden i vest. Og særleg i den vestlege delen av Vest-Agder og i Rogaland er ”blaude” konsonantar typisk målmerke for dialektane eit godt stykke inn i landet.

Til vanleg er det dei stemte bokstavlydane *b, d, g* som har nemninga ”dei blaude konsonantane”. I vm.finn me dei i visse stillingar i ord der skriftspråka har dei tilsvarende ustemte bokstavlydane *p, t, k* :

I innlyd når dei kjem mellom to vokalar eller mellom diftong og vokal: *gabe* (v), *pude* (s,f), *lige* (v og adj. pl.), *steige* (v), *nauden* (adj. sg.), *støybe* (v), *måode* (s,m).

I innlyd mellom vokal og stemt konsonant: *naudne* (adj. pl.), *stybne* (adj. pl.), *bage* (adj.sg.).

I utlyd etter vokal eller diftong: *skåb* (s,n), *tud* (s,m), *rig* (adj.sg.), *graud* (s,m), *beid* (v.pret.), *gud* (= *gut*) (s,m), *fåod* (s,m), *krøyb* (v.pret.).

Men dersom den omtalte konsonanten kjem mellom vokal og ustemt *t* i bøyingsending, vil han sjølv hardne til ustemt konsonantlyd – samstundes som rotvokalen kan bli kort:

– *tabe* – *tappte* (v), *bage* – *bakte* (el. *bakkte*) (v), *rig* – *rikt* (el. *rikkt*) (adj)

Som regel er vokalen lang framføre den ”blaude” konsonanten medan konsonanten sjølv er kort. Unntak har me likevel i ord som *kjødd* (s,n), *nødd* (s,f), *tyddeber* (s,n), *nyggel / nøggel* (s,m), *døbbel* (s,m), *dabbe* (s,m), *abbelsin* (s,m), *sidde* (v).

Gud / gutt: Dei unge i Vennesla bruker stort sett desse bøyingsformene i dag: *gutt* – *gutten* – *gutte* – *guttane*. Formene syner påverknad frå Kristiansands-dialekten og bokmålet. Men kanskje har dei vunne fram hos oss i nyare tid m.a. fordi det har vore behov for å skilje dei tydeleg frå dei meir opphavlege Vennesla-formene: *gud* – *guden* – *gude* – *gudane* som er heilt identiske med formene for det vanlege namnet på ”de høyerer makter”. – Desse gamle formene, som dei eldre i bygda framleis bruker, har behalde den lange rotvokalen som i nyn. *gut*, men påverknaden sørfrå med ”bløyding” av konsonantane, har ein gong i Dansketida endra *gut* til *gud* i dialekten vår.

Kjødd / kjød: Dei fleste av dei nemnde unntaka med ”blaud” dobbelkonsonant ovanfor har opphavleg lang rotvokal i norsk: *kjødd* (norr: *kjót*), *nødd* (norr: *nót*), *tyddeber* (nyn: *tytebær*, norr: – *ber*), *nyggel / nøggel* (mellomnorsk: *nykill*), *døbbel* (norr: *depill*), *dabbe* (norr: *dapi*).

Jfr. elles uttrykket ”Kjøde æ skrøbeli” som dei gamle predikantane frå Ven-

nesla brukte når dei tala om det syndige mennesket. Dette var ei setning dei hadde frå ei gammal dansk/norsk omsetjing av Bibelen, og "kjøde" med sin lange rotvokal og gammaldagse svip hadde eit innhald med sakral høgtid over seg, i motsetnad til det jordnære og daglegdagse "kjødde". – Elles har dansk *kød* lang rotvokal medan tilsvarende vokal i svensk *kött* er kort.

Me kan rekne med at den korte vokalen i *kjødd* har kome austfrå og erstatta den opphavlege lange vokalen som me hadde frå norrønt og seinare frå dansk.

Skarre-r

Ein reknar med at skarre-r oppstod i Paris ein gong på 1600-talet, – kanskje som produkt av ein talefeil hos ein sentral person ved hoffet i Louvre.

Sidan har han spreidd seg til store delar av Europa. I dag finn me skarre-r i heile Frankrike, storparten av Tyskland, i område i Sveits som er fransk- og tysktalande, i Belgia, Danmark, i sørlege delen av Sverige og altså hos oss i eit breitt belte som strekkjer seg frå Risør i sør-aust til Florø i nord-vest med storparten av Agder, heile Rogaland, det meste av Hordaland og delar av Ytre Sogn

Skarre-r breier seg raskt innover i landet og nordover langs kysten. Men det ser ut til at han ikkje når lenger aust-over enn til der grensa går i dag (ved Risør). Språkforskaren Arne Torp meiner grunnen er at skarre-r her møter *tjukk l* og andre *retrofleks-lydar*.

Tjukk 'l' blir til ved å heve tungeryggen mot ganen samstundes som tungespissen blir bøygd raskt bakover og fram att med ein snøgg snert mot tannryggen (Jfr. uttale av tjukk l i *blå, gul, hard, gard!*). Dei andre retrofleksane blir danna med tungespissen bakover mot den bakre delen av tannryggen eller mot den harde ganen (Jfr. korleis austlendingar uttaler *bart, surt, hardt, gult, følt!* – *Retrofleks* kjem av lat. *retroreflectere* = "bøye bakover"). Å kombinere skarre-r med retrofleksar fell svært unaturleg. Derfor kan ein rekne med at utbreiinga av skarre-r har vanskar med å nå lenger enn til grensa for retrofleksane.

Skarre-r er ein lyd som kjem fram ved å heve bakre del av tunga opp mot drøvelen og presse luft gjennom spalta som då blir danna. Han kan vere stemt eller ustemt alt etter kva for andre lydar han står saman med. Hos oss er han noe veik. Ein framand kan t.d. ha problem med å høyre skilnaden på tala *tri* (3) og *ti* (10) når ein venndøl seier dei på vanleg måte i ei setning.

Det finst elles ein tydeleg ustemt skarre-lyd som blir danna på same staden i munnhola som vår skarre-r. Tyskarane t.d. uttaler *ch* i ord som *machen, noch* osv. med slik lyd.

Sj-lyden

Sj-lyden i ord som *sjø* (s,m), *sjella* (= sjeldan (adv)), *hesje* (s,f) blir uttalt med to lydar – *s* og *j* kvar for seg, (– ikkje som ein einstonig hysjelyd slik folk på Austlandet uttalar han). Dette er elles eit klart språkmerke for dei ytre bygdene på Agder.

Kort u

Opphavleg kort *u* blir som regel uttalt som kort og trong o-lyd – så sant ordet ikkje er avleidd av ei grunnform som me uttaler med lang *u* : *honn* (hund (s,m)), *tonge* (tunge (s,f)), *skonne sæ* (skunde seg (v)), *poff* (puff (s,m)), *soppe* (suppe (s,f)), *logga* (pret. og perf.part. av *logge* = lugge (v)), opp – oppe (upp – uppe (adv)).

Men : *trudde* – *trudd* (av *tru* (v)), *budde* – *budd* (av *bu* (v)).

Kort o

Kort 'o' blir som regel uttalt som kort å-lyd : *kårt* (kort (s,n og adj)), *hågge* (hogge (v)), *kårtståkk* (kortstokk (s,m)), *hånnkjyr* (ku med horn).

Diftongen åo

Denne tvilyden har Vennessla-målet for lang og trong o-lyd : *stasjåon* (s,m), *hal-låo* (interj.), *skåoane* (s,m – b.pl.), *båor* (s,n), *ståol* (s,m), *gåo* (god (adj)), *måoro* (s,f).

Å-en i denne diftongen er kort og nokså trong. Undersøkingane Astri Jortveit Horn har gjort i hovudoppgåva si om dialekten i gamle Vennessla kommune, viser at det fyrst og fremst er hos den eldre generasjonen venndølar at bruken av denne diftong-lyden er gjennomgåande og klar. Ho seier vidare at han vanskeleg kan reknast som sjølvstendig diftong på line med *ei*, *øy*, *au* t.d., men nemner han som variant av lang o-lyd.

– Tvilyden er elles utbreidd t.d. i Setesdalen og i ein del av nabo-bygdene til Vennessla.

Monoftongering (monoftong = enkellyd) av denne tvilyden hos ein del av den yngre generasjonen skuldast truleg påverknad frå Kristiansands-målet og ulike media.

'Ø' som rotvokal i ein del ord der skriftmålet har 'y':

sønn (synd (s,f)), *tønn* (tynn (adj)), *sønge* (syngje (v)), *pønte sæ* (pynte seg (v)), *tølle i sæ* (tylle i seg (v)), *tøsst* (tyrst (adj)), *føsst* (fyrst (adv)), *brøst* (bryst (s,n)).

Ein del ord som til dels er lite brukte i dag, har 'å' der skriftspråket har 'a':

'håmmår' (hammar), 'nåvår' (navar), 'åbål' (apal), 'tråvår' (travar), 'åsal' (asal).

(Sjå også under avsnittet om *assimilasjon* nedanfor! Noen av orda finn du også i ordlista.)

I enkelte ord brukte dei gamle venndølane *ps* og *pt* der det er vanleg å ha *fs* og *ft* i dag:

låpte (loftet (s,n – b.sg.)), *jipte sæ* (gifte seg (v)), *topt* (tuft (s,f)), *løpse* (lefse (s,f)), *røpt – kvilerøpt* (rift (s,f) = stund), *knivskapt* (knivskaft (s,n)).
 Og framleis seier me 'ops' (ufs, takskjegg), 'opsedråbane' og 'Heptekjerr' (hepte = hefte (v), «bli verande»).

Vokalisering av konsonanten 'g'

Presensforma 'drege' (av 'å dra') og partisippformene 'lege' (av 'å ligge') og 'slege' (av 'å slå') har vore i bruk i vm. heilt opp mot vår tid, og kanskje finn me dei framleis i bruk hos ein og annan av dei eldre i bygda. Formene blir (blei) uttalte med diftongen 'ei' som "rotvokal". – Legg elles merke til at substantivet 'veg' har 'ei' som "rotvokal" i alle bøyingsformer hos oss i dag:

"Hå æ de du 'dreie' mæ dæ heim?"

"Æ he 'leie' og dåvna mæ altfårr længe i da!"

"Han he 'sleie' heile jåore mæ jå på onne tåo time!"

"Hå æ de i 'veien' mæ dæ i da då? – Du æ så rar i fjæse!"

Ein reknar med at dei omtalte formene her i si tid hadde palatal uttale av 'g' hos dei gamle venndølane. Palatallyden (halvvokalen 'j') har så etter kvart gått over til fullvokalen 'i' i ein periode med sterk avpalatalisering elles i språket vårt. Kan hende kan utviklinga illustrerast slik:

lege (utt.: *leje*) > *leie*.

Truleg var g-lyden i grunnforma 'veg' (ub.eint.) utan palatalisering i "gammal tid" hos oss medan bøyingsforma *vegen* (b.eint.) hadde palatalisert 'g' – slik ein finn det hos eldre i dei indre bygdene av Agder og Telemark i dag, og endringa *veg* > *vei* skuldast antakeleg analogi.

Det er altså *palatal 'g' i innlyd* som har blitt avpalatalisert fram mot vår tid.

Til slutt under denne overskriften nemner eg fire ord der me har fått overgangen -eg- > -ei- – truleg ved analogi – der vanleg (velar) 'g' er involvert. Også her står g-en i innlyd, – denne gongen ikkje mellom to vokalar, men mellom vokal og stemt konsonant – og konsonanten er i alle fire døma nasalen 'n':

regn > rein, degn > dein, bregne > breine, segne om > seine om

Avlyd

Avlyd er ein type vokalveksling som me finn hos ord og ordformer som kjem av same rot og såleis er i slekt med kvarandre (ordfamiliar). T.d. står verbet *bere* og substantiva *båre* (f) og *byrd* el. *bør* (f) (vm. *byr*) i avlydsforhold til kvarandre. Denne vokalvekslinga har også blitt kalla 'lydsprang' for å skilje ho klart frå 'omlyd' (Sjå nedanfor!)

Tradisjonelt er dette vokalskiftet samla i såkalla avlydsrekkjer som er faste

rekker av skiftande rotvokalar i bøyning og avleiing. Den vanlege inndelinga av dei sterke verba gjev eit klart bilde av slike rekkjer med sine lydovergangar. I norrønt og nynorsk mål reknar ein tradisjonelt med 6 (7) avlydsrekker. Desse rekkjene ligg til grunn for inndelinga i 6 (7) ulike bøyingsklasser av dei sterke verba. Eg viser fram noko tilsvarande for Vennesla-målet under verbbøyinga lengre ut i språkdelen av boka.

Avlyden er eldgammal, og han blei truleg til i tida for danninga av det indoeuropeiske urspråket. Me veit ikkje *korleis* han er blitt til fordi me manglar direkte skriftlege kjelder frå språket den gongen. Men forskarane prøver å rekonstruere det indoeuropeiske urspråket ved å jamføre gammalt skriftleg materiale frå dei ulike språka innom den indoeuropeiske språkfamilien, dvs. dei fleste eldre og nyare språka i Europa, i Midt-Austen og vidare austover heilt til India. Germansk er ei viktig grein av dette urspråket, og me finn spor etter avlyden i alle germanske språk, både dei gamle og dei meir moderne.

Men avlyden har for lang tid sidan slutta å påverke språket vårt, samstundes som han sjølv blei påverka av nyare trendar. Ein reknar med at nyskapande påverknad frå avlyden var slutt alt i norrøn tid etter som nye ord som kom hit til landet saman med kristendomen t.d. ikkje fekk former som samsvara med avlydsrekkjene. Eit verb som *skíra* (= døype) t.d. blei bøygd svakt (*skíra – skírdi*). Og me skal sjå lengre bak i dette skriftet, under bøyinga av dei sterke verba i vm, at avlydsrekkjene har måtta tåle harde åtak frå nyare språktrendar som er levande og aktive.

Avlyden er likevel standhaftig og har stor evne til å tilpasse seg. Kan hende fordi han med sine, stundom til dels bråe, vokalskiftingar gjev sær eigen farge til språket.

Assimilasjon

Nemninga *assimilasjon* kjem av lat. *assimilare* (v) som tyder ”gjere lik”.

I språkleg samanheng har me assimilasjon når ein språklyd påverkar ein annan språklyd som står tett innmed (kontaktassimilasjon) eller i nærleiken (fjernassimilasjon), slik at denne blir lik (eller nesten lik) den fyrste:

Nokre døme frå vm:

ld > ll	sild > <i>sill</i> (s,f), kveld > <i>kvell</i> (s,m), melde > <i>melle</i> (v).
nd > nn	band > <i>bann</i> (s,n), sende > <i>sænne</i> (v), hund > <i>honn</i> (s,m), skunde seg > <i>skonne sæ</i> (v).
rn > nn	korn > <i>kånn</i> (s,n), born > <i>bånn</i> (s,n – ub.pl), bjørn > <i>bjønn</i> (s,m), gjerne > <i>jønne</i> (adv), kjerne > <i>kjånne</i> (s,f).

Liknande endringar, men i eit større perspektiv, hadde me langt tilbake i språkhistoria.

Både før og etter inngangen til vikingtida utvikla det germanske grunnspråket seg i ei vest-germansk, ei aust-germansk og ei nordisk grein.

For å illustrere assimilasjon som eitt av mange moment som var med på å danne dette skiljet, kan nemnast overgangen ht > tt:

Tysk, som er eit vest-germansk språk, har t.d. halde på opphavleg 'h' i ord som *Nacht* (= natt (s,f)) og *acht* (= åtte (talord)) medan dei nordiske landa har utvikla assimilererte former med dobbelkonsonanten 'tt': *nátt* (norr), *natt* (sv, da og no) og *átta* (norr), *åtta* (sv), *åtte* (da og no). I Vennessla seier me *nátt* og *átte*.

Assimilasjon har også vore viktig ved utvikling av skiljet mellom språka i dei nordiske landa (dansk, svensk, norsk, islandsk og færøysk). Det eldste skiljet i så måte var ei todeling i ei aust-nordisk og ei vest-nordisk språkgrein. Moderne dansk og svensk har utvikla seg innom den aust-nordiske greina, – norsk, islandsk og færøysk innom den vest-nordiske.

Assimilasjonsdøme som illustrerer dette skiljet (aust-nordisk > vest-nordisk):

nk > kk:	<i>synke</i> (v) > <i>søkke</i> , <i>lenke</i> (s,n) > <i>lekke</i>
mp > pp:	<i>svamp</i> (s,m) > <i>sopp</i> , <i>kamp</i> (s,m) > <i>kapp</i> (t.d. 'kapp-gang')
nt > tt:	<i>brant</i> (adj) > <i>bratt</i> , <i>vante</i> (s,m) > <i>vott</i>

Mange av orda med aust-nordiske former har gjennom hundreåra av ulike grunnar glide inn i vårt eige mål, – men stundom med litt endra tyding. Eit *lenke* t.d. er for mange av oss gjerne nemnt i samband med smykke, medan eit *lekke* er ein grovare gjenstand.

Assimilasjonsdøma ovanfor, syner kva *kontaktassimilasjon* er.

Dialekten vår har au gode døme på *fjernassimilasjon*:

Håmmår, nåvår, åmbår (av hammar, navar, ambar)

Venndølane uttaler den ståande endinga *-er* (eller *-ar*) som *-år* (Birgår, Estår, lystår, ellår, lærår, bagår) I dei tri døma (*håmmår* osv.) har å-lyden til endingsvokalen truleg påverka rotvokalen slik at denne har fått same kvalitet som endingsvokalen. Fordi påverknaden peiker *tilbake* frå endestavinga mot fyrste stavinga i orda, blir denne prosessen au kalla *regressiv assimilasjon* (regressiv = tilbakeverkande). Me bruker også den gode norske nemninga *jamning* for denne prosessen.

Synkopetida

Synkopetida varte i omlag 300 år (500 – 800 e. Kr.). Språkleg var det ein svært turbulent periode, ein tidbolk då språket vårt gjekk gjennom store endringar som førte til framveksten av eit langt smidigare og enklare språk enn det dei tidlegaste runeinnskriftene syner fram. Me talar om *overgangen frå urnordisk til norrønt mål*.

Synkope tyder 'samanslåing', og i språkleg samanheng tyder det at ein lyd eller ei staving inne i ordet fell vekk slik at det blir kortare.

Bakgrunnen for endringane er at hovudtrykket (aksenten) i germansk etter kvart festa seg på fyrste stavinga i orda, noe som førte til at endestavinga blei sterkt svekka og ofte fall vekk. Ein reknar med at ordaksenten i indo-europeisk tid, før synkopen sette inn, var friare plassert.

Døme:	urnordisk >	norrønt >	nynorsk	/ vennesladialekt
	<i>laukaR</i> >	<i>laukr</i> >	<i>lauk el. løk</i>	/ <i>løg</i> (s.m)
	<i>*wigan</i> >	<i>vega</i> >	<i>vega el. vege</i>	/ <i>veie</i> (st. v inf.)
	<i>*sofiR</i> >	<i>søfr</i> >	<i>søv</i>	/ <i>søve</i> (sterkt v pres.)
	<i>*hurna</i> >	<i>horn</i> >	<i>horn</i>	/ <i>hånn</i> (s. n)
	<i>*brautijan</i> >	<i>breyta</i> >	<i>brøyta el. brøyte</i>	/ <i>brøyde</i> (sv. v inf)
	<i>*singwan</i> >	<i>syngva</i> >	<i>synga el. synge</i>	/ <i>sønge</i> (st. v inf)
	<i>*saru</i> >	<i>sár</i> >	<i>sår</i>	/ <i>sår</i> (s, n)

(Ordformene med * er sannsynlege former som språkforskarane har kome fram til på bakgrunn av grundige granskningar av m.a. runetekstar frå eldre germansk og urnordisk tid).

Oppsettet ovanfor vil eg au bruke som døme for å illustrere enkelte forhold innom det fyrste emnet eg tek opp nedanfor: *Omlyd*.

Eg kjem au inn på kva ein meiner med *bryting* i språkhistorisk samanheng. Både *omlyd* og *bryting* er nøye knytte til dei store språkendingane i Synkopetida (yngre.urnordisk tid).

Omlyd

Omlyd er namnet på eit særskilt vokalskifte som syner seg i rotvokalen i orda (Jf. rotvokalovergangane *i* > *e*, *o* > *ø*, *au* > *ey* (øy), *i* > *y*, *a* > *á* (å) og *u* > *o* i døme-oppsettet ovanfor!). Det som har skjedd, er at den trykkunge rotvokalen i orda er blitt påverka av og har tilpassa seg klangfargen i den trykklette endingsvokalen.

Ein 'a' i ending vil *senke* klangfargen på rotvokalen og gje ordet ein mørkare og romslegare dâm.

Ein 'i' vil *heve* klangen og gje ordet eit lysare preg.

Og ein 'u' i ending vil *runde* rotvokalen og gje han eit noe lågare lydpreg.

Nemningane '*senke*' og '*heve*' fortel korleis tungeryggen blir plassert i munnen når me skal uttale høvesvis 'a' eller 'i'. Og for å uttale 'u' må me '*runde*' lip-pene.

Til vanleg seier me at me har tri typar av omlyd: **a**-omlyd, **i**-omlyd og **u**-omlyd.

Endingsvokalen som laga omlyden, fall som oftast bort etter at prosessen var over.

a-omlyd

a-omlyd er eldst av dei tri omlydstypane, og han virka bare på *kort* 'i' og *kort* 'u' ved at desse blei *senka* til *kort* 'e' og *kort* 'o'.

Overgangane **wigan* > *vega* / *vege* og **hurna* > *horn* syner typiske døme på *a*-omlyd (Sjå døma ovanfor!).

Vennesla-formene 'veie' og 'hånn' er også a-omlydte former, men har vore gjennom andre og nyare endringar: I-en i 'veie' markerer vokaliserings av konsonanten 'g', og 'hånn' har vore gjennom assimilasjonen *rn > nn*.

Andre a-omlydte former i vm er t.d. *måll* (mold s,f), *håll* (hol s,n), *gålv* (golv s,n), *ådde* (odde s,m), *båre* (bore /,båret v, perf. part.). I alle desse døma har ein 'a' i ending påverka rotvokalen 'u' slik at denne blei senka til 'å' ('o').

I bokmålet kan ein framleis også skrive dei tri fyrste døma med 'u' som rotvokal: *muld*, *hull*, *gulv*. Desse formene er lånte frå dansk (Svenskane skriv *mull*, *håll* og *golv*).

Svenskane skriv elles *udde* (for 'odde') og *burit* (for 'bore' / 'båret'). – I det heile er a-omlyd lite utbreidd i dansk og svensk. I nynorsk og vm. er han fullt gjennomført i døma her:

nynorsk	bokmål	vm.	svensk	dansk
<i>mold</i>	<i>mold / muld</i>	<i>måll</i>	<i>mull</i>	<i>muld</i> (s,f)
<i>hol</i>	<i>hol / hull</i>	<i>håll</i>	<i>håll</i>	<i>hull</i> (s,n)
<i>golv</i>	<i>golv / gulv</i>	<i>gålv</i>	<i>golv</i>	<i>gulv</i> (s,n)
<i>odde</i>	<i>odde</i>	<i>ådde</i>	<i>udde</i>	<i>odde</i> (s,m)
<i>bore</i>	<i>båret</i>	<i>båre</i>	<i>burit</i>	<i>båret</i> (sterkt v, perf. part.)

i-omlyd

Ved i-omlyd blei rotvokalen *heva* og skuvd framover i munnen: *a > e*, *o > ø*, *u > y*, *au > ey* (øy). Både lange og korte rotvokalar blei råka.

To av omlydsdøma i innleiinga om Synkopetida har i-omlyd:

urnordisk	norrønt	nynorsk	vm.
*sofiR >	søfr >	søv	/ søve (sterkt verb, presens)
*brautijan >	breyta >	brøyta el. brøyte	/ brøyde (svakt verb, infinitiv)

Andre døme:

<i>gastiR</i> >	<i>gestr</i> >	<i>gjest</i>	/ <i>jest</i> (subst., eint., ub.form)
* <i>flutjan</i> >	<i>flytja</i> >	<i>flytja</i> el. <i>flytte</i>	/ <i>flytte</i> (svakt verb, infinitiv).

Både 'i' og 'j' kan virke omlyd. Som oftast fell dei altså vekk (blir synkoperte) når omlydsprosessen er gjennomført. Men når ordet endar på ein nasal lyd (t.d. 'n'), kan denne hindre slikt bortfall. I overgangsprosessen *flutjan (urnordisk) > *flytja* (norr) har *n-en* gjort til at *j-en* ikkje fell. – Men *n-en* sjølv blir borte.

gastiR er ei urnordisk form som ein fann som del av innskifta på dei vidgjetne gullhorna frå Gallehus ved Tønder i Sør-Jylland (funne i 1639 og 1734). Dei er frå urnordisk tid (før 400 e.Kr.). Ein har såleis belegg for at denne ordforma eksisterte den gongen, og ho er derfor sett opp utan stjerne (*).

flytja er altså ei form som fortel at 'j' er ein lyd som au gjev i-omlyd (*u > y*). 'j' har tilnærma same uttalen som 'i' og er tidt blitt kalla ein 'halvvokal'. 'Flytja'

er ikkje lenger skriftleg form i nynorsk, men står sterkt som dialektform mange stader enno. Vennesla-forma 'flytte' er au i-omlydt form.

Søve som er ei typisk presens-form i Vennesla, endar på tillegsvokalen eller hjelpevokalen '-e'. I spåkleg samanheng blir han ofte kalla *svarabhaktivokal*. Ordet *svarabhakti*– har me lånt frå sanskrit, og det tyder noe slikt som 'del av ein vokal'. Me finn han i endingar som er trykklette og "svake" – I vårt tilfelle hjelper han oss til å få litt lyd i r-en som me har som ending i den norrøne presensforma *søfr*. Me talar altså om overgangen *søfr* (norr) > *søve* (vm). – Presensformene av dei sterke verba endar som regel på svarabhaktivokal i dialekten vår (*sidde, kjæme, sjuje, stænne, jænge osv.*).

I tillegg til å vere ei i-omlydt form, har vårt heimlege ord 'brøyde' au "blaud konsonant" i innlyd (t > d).

u-omlyd

u-omlyd er yngst av dei tri vanlege omlydstypene. Ein 'u' i ending verkar til at urunda vokalar framanfor (særleg rotvokalar) blir runda: *a > q(â), i > y, e > ø*. U-omlyden har verka både på korte og lange stavingar. ('q har kallenamnet "o med kvist". Me uttalar han som *ein open 'â'*).

I motsetnad til a-omlyd og i-omlyd som ein finn spor av i alle dei germanske landa, høyrer u-omlyden stort sett heime i Norden – og mest i dei vestnordiske språkområda (Vest-Noreg, Island og Færøyane).

Frå gammalt av er Agder rekna som ein del av Vest-Noreg, og Vennesla-målet har ei lang rekkje ordformer med u-omlyd. Det er særleg overgangen *a > å (o)* som det er enkelt å finne døme på: – 'tång' (tang), 'strånn' (strand), 'tånn' (tann), 'stång' (stang), 'bånn' (barn).

I to av døma i innleiinga om Synkopetida ovanfor har me u-omlyd:

<u>urn.</u>	<u>norr.</u>	<u>nyn.</u>	<u>vm.</u>
* <i>saru</i> >	<i>sár</i> >	<i>sår</i>	/ <i>sår</i> (<i>s, n, sg. og pl.</i>).
* <i>singwan</i> >	<i>syngva el. syngja</i> >	<i>syngje el. synge</i>	/ <i>sønge</i> (<i>st. v inf.</i>)

Andre døme:

* <i>tangu</i> >	<i>tōng</i>	> <i>tong</i>	/ <i>tång</i> (<i>s f sg</i>)
* <i>tánþu</i> >	<i>tōnn</i>	> <i>tann el. tonn</i>	/ <i>tånn</i> (<i>s f sg</i>)
* <i>handú</i> >	<i>hōnd</i>	> <i>hand</i>	/ <i>hånn</i> (<i>s f sg</i>)
* <i>barnu</i> >	<i>bōrn</i>	> <i>born</i>	/ <i>bånn</i> (<i>s n pl</i>).

Også 'w' kan verka u-omlyd. Frå gammalt av hadde denne lyden ein uttale som låg nær opp til uttalen av 'u' (Jamfør uttalen av 'w' i moderne engelsk!). Til liks med *j-en* er også *w-en* blitt kalla ein 'halvvokal'.

*singwan har ei eldre form *sengwan (med rotvokalen 'e'). Verknaden av u-omlyd på denne forma ville gje overgangen *sengwan (urn) > *søngva (norr). Truleg har vårt heimlege *sønge* utvikla seg frå ei norrøn form *søngva eller *søngja.

Også her ser me at nasalen 'n' hindrar bortfall (synkopering) av den omlyds- gjevande vokalen (halvvokalen *w her*) slik det er vist i dømet *flutjan > *flytja* under avsnittet om i-omlyd ovanfor.

hånn er ei Vennesla-form som kjem av den norrøne eintalsforma *hōnd* (nominativ og akkusativ) og med assimilasjon *nd* > *nn*.

Den danske forma *hånd* har det same norrøne opphavet. Men medan det norske bokmålet har teke over den danske forma, er det sannsynleg at vårt heimlege *hånn* har kome beinveges frå norrønt. – Forma *hand* frå tida før u-omlyden sette inn, er elles godkjend skrift-form i bokmålet ved sida av *hånd*. Den nynorske forma er *hand*.

bånn er den norrøne fleirtalsforma *þörn* (nominativ og akkusativ), men med assimilasjonen *rn* > *nn*. Eintalsforma i *vm* er *bån* (med lang 'å').

Nynorsk har fleirtalsforma *barn* ved sida av *born*.

Bryting

Også *bryting* høyrer nøye saman med dei gjennomgripande lydendringane som råka det urnordiske språket i Synkopetida. Det var kort, trykk tung 'e' i urnordisk som blei broten (segmentert) og gjekk over til 'ja' (Då fylgde ofte ein –a– i neste staving):

- *hertan > *hjarta* (s,n,sg.)
- *helpan > *hjalpa* (sterkt verb, infinitiv).
- *skeldu– > *skjaldu (subst., m, pl, akkusativ).

Produktet 'ja' kunne så i neste omgang, i norrøn tid, endrast til 'jǫ' i bøyingsformer som hadde ein 'u' som endingsvokal (u-omlyd):

- hjartu* > *hǫrtu* (subst., n, pl, nominativ og akkusativ).
- *skjaldu > *skǫldu* (subst., m, pl, akkusativ).

I nyare tid finn me ofte att brytings-produkta 'ja' og 'jǫ' som 'je' og 'jǽ'. Vokal-lydane har altså blitt heva, noe som kan skuldast ein "reaksjon" frå j-en i brytingsprodukta (i-omlyd):

- hjarta* (*hjerte*), *skjoldr* (isl. *skjöldur*), *hjalpa* (*hjelp*), *sjaldan* (*sjeldan*), *björn* (*bjørn*), *jafn* (bm. *jevn*), *björg* (i særnamnet *Björg* t.d.).

Som med omlyd, så er også bryting typisk for dei nordiske språka innom det germanske området. Tysk språk har såleis ikkje bryting, noko desse døma vitnar om: Tyske former som *selten*, *Herz*, *helfen*, *Erde*, *eben*, *Bär* har alle bryting på norsk (*sjeldan*, *hjarte*, *hjelp*, *jord*, *jamn*, *bjørn*).

Vennesla-målet har sjølv sagt bryting slik me finn det i andre norske dialektar og i dei norske skriftmåla. *Sjella*, *jærte*, *jælpe*, *jåor*, *jævn* el. *jamn*, *bjønn*, *sjåll* er alle Vennesla-former. Her er brytings-produkta 'je', 'jæ', 'jåo', 'ja', 'jǽ' og 'jå'.

I same ordrekka finn me elles døme på assimilasjonane *ld* > *ll* (*sjella*, *sjåll*) og *rn* > *nn* (*bjønn*).

VENNESLAMÅLET

Til sist under dette avsnittet seier eg litt om det personlege pronomenet me bruker mest av alle pronomer som finst, nemleg 'eg' eller 'jeg' med alle sine avleiingar (1.person eintal).

Både kjem av urnordisk *eka.

'*eg*' er skriftform i nynorsk, islandsk og færøysk. Forma er ubrotten. Det same gjeld desse avleiingane som me finn i dialektane: '*ek*', '*æg*', '*e*', '*i*', '*æ*' (Vennesla-forma '*æ*' er altså ubrotten form).

'*ich*' (ty), '*I*' (eng) og '*ik*' (nl) er også ubrotne former.

'*jeg*' er skriftform i bokmål og dansk. Det er ei brotten form. Ho har dialektformer som '*jei*', '*jai*', '*je*', '*ja*', '*jæ*'. Den svenske skriftforma '*jag*' høyrer også heime her.